

УДК 811. 161. 2

В. В. Мерінов,

кандидат філологічних наук, доктор філософії, доцент
(Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

СПІВВІДНОШЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ І ФОРМ ЧИСЛА В СЕМАНТИЧНОМУ РОЗРЯДІ ІМЕННИКІВ "НЕ-ОСІБ" У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто вияви взаємодії граматичних значень і граматичних форм числа в семантичному розряді іменників "не-осіб" у сучасній українській мові. Автор аналізує причини та шляхи виникнення цього граматичного феномена, семантико-граматичні явища як його наслідки, подає перелік і рубрикацію відоміх іменників, наводить приклади їх функціонування в мовленні. Зокрема, увагу приділено іменникам на позначення тварин, назвам рослин та їх плодів, конкретним рахованим неістотам на позначення їжі, дрібним рахованим предметам, назвам типів населених пунктів і транспортних засобів.

Як відомо, морфологічна категорія числа іменника є тісно пов'язаною з його лексичним значенням і перебуває в постійній взаємодії з ним, бере активну участь у семантичному розвитку лексики, а отже, у створенні нових значень іменників, розмежуванні слів та окремих значень слова. Ще В. В. Виноградов наголошував на необхідності врахування лексико-семантичних розбіжностей, що пов'язані з числовими формами іменників: "Форми числа виступають як спосіб граматичної диференціації різних значень слів" [1: 130].

Зауважимо, що в українському мовознавстві до сьогодні лише спорадично досліджувалася взаємодія семантичних категорій іменника з морфологічною категорією числа, типологія цих явищ, належність таких іменників до певних лексико-семантичних груп, а також бракує спеціальних наукових розвідок із цієї проблематики. **Об'єктом цього дослідження** є співвідношення граматичних числових форм із семантичними іменниковими категоріями у сучасній українській мові, а предметом – іменники, які належать до семантичного розряду "не-осіб". Усе вищевикладене підкреслює актуальність даної розвідки в сучасній українській лінгвістиці. Також, на нашу думку, варто звернути увагу на зв'язки між граматичною й семантичною структурами іменника в українській мові. Стаття має на меті дати практичні рекомендації стосовно нормалізації певних виявів взаємодії граматичних значень і форм числа іменника з його лексичним значенням, звернути увагу на стилістичні особливості вживання граматичних числових форм аналізованих іменників, що дуже важливо для культури усного й писемного мовлення.

Регулярна опозиція граматичних числових форм "однина – множина", яка має релятивний характер, пов'язана з формуванням лексичної семантики конкретних іменників. Характер і якісна специфіка вираження рахованості конкретних іменників є однією із найважливіших ознак їх системної організації в сучасній українській мові. У конкретних іменників числові кореляції представлені формами двох симетричних парадигм: однини та множини. Однак ця симетрія може порушуватися семантичною транспозицією форм однини й множини, наприклад, уживанням форми однини в узагальнено-збірному значенні: *Хліб – продукт невтомної праці хлібороба, робітника, науковця* (з газети); *Героїзм і самопожертва радянського солдата спричинили знищення 6-ї німецької армії та проклали шлях до остаточної перемоги на Східному фронті* (із журналу). У таких граматичних формах на першому плані є узагальнено-збірна семантика, зумовлена контекстом мовлення в широкому розумінні – змістом оточуючих речень, мовленнєвою ситуацією тощо.

Використання граматичних форм однини для передачі реальної збірної множинності є характерною рисою узагальнених конструкцій української літературної мови початку ХІХ століття, наприклад: *І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син і буде мати, / І будуть люде на землі* (Т. Шевченко).

У літературній мові ХХ – ХХІ століть таке вживання граматичних форм однини значно активізувалося. Ці форми передають не значення одиничності, однієї особи чи предмета, а виражають типові риси певного класу предметів чи осіб, подають узагальнену інформацію: *Козак – розумна, міцна, здорова й чесна людина, найдорожче йому – Батьківщина. Козак для всіх народів друг, бо лицарський у нього дух* (В. Гузинін). Таке часткове значення аналізованої граматичної форми з'являється внаслідок взаємодії категоріального значення "з контекстом, з лексичним значенням слова" [2: 33]. Проаналізуємо це явище на матеріалі іменників "не-осіб".

Взаємодія семантичної категорії іменників "особа – не-особа" з морфологічною категорією числа може розглядатися як частковий випадок взаємодії названої граматичної категорії із семантичною категорією "істота – неістота", стосовно якої категорія "особа – не-особа" є підпорядкованою. Узагальнена семантика форми однини зокрема є характерною для імен – назв особин і класів семантичної сфери "тваринний світ".

В. В. Виноградов відзначає "особливо частотне вживання форм однини в збірному значенні у слів на позначення маленьких тварин" [1: 132]: *сарана, тля, птиця, риба*. В українській літературній мові останніх десятиліть коло таких лексем істотно розширилося, імовірність уживання форм однини в узагальнено-збірному значенні поширюється майже на всі іменники – назви біологічних істот. Зокрема, у російській мові ця форма однини в такому вживанні стала нормативною досить давно [3: 180]; узагалі ж вона передає не тільки значення одиничності, але й певне абстрактне уявлення про клас істот, про особину взагалі. Таке слововживання було характерним спочатку для професійного мовлення, а згодом воно стало властивістю

© Мерінов В. В., 2012

мови засобів масової інформації, творів художньої літератури. У цю лексико-семантичну групу об'єднуються істоти на позначення тварин (**баран, білка, бобер, борсук, ведмідь, вовк, гепард, заєць, кабан, лисиця, олень, собака, тигр**), птахів (**горобець, глухар, журавель, качка, куріпка, ластівка, лебідь, лелека, синиця, сокіл, страус, шпак**), риб (**горбуша, кальмар, карась, короп, лобань, лосось, ляц, окунь, палтус, пеленгас, судак, щука**), комах (**бджола, комар, мураха, павук, шершень, шовкопряд**), плазунів (**вуж, гадюка, гюрза, кобра, змія, ящірка**). Наприклад: *Ну що, підеши зі мною на окуня?* – *Ні, зараз така погода стоїть – треба йти на карася*; *Я на власному досвіді переконався, що собака – найкращий друг людини*; *Цього року в ставках розвелось дуже багато коропа*; *У лісах Харківщини сьогодні мало зайця*; *Укус гюрзи дуже небезпечний для життя (з усного мовлення)*; *Завтра відкривається сезон полювання на качку*; *Останніми роками в Україні почали відкриватися ферми з вирощування страуса*; *Як більшість хижих риб, щука полює сама*; *Комар подався в місто. Але в усіх випадках – закрити комареві доступ у місто ми можемо*; *Ластівка прилетіла – скоро грім загримить (з газет)*; *Горіхівка населяє всю підобласть тайги, проте живе і в гірських хвойних лісах Західної Європи ("Посібник із зоогеографії")*; *Хатній горобець децю більший від свого польового родича, яскравіше забарвлений*; *От і спробуйте уявити собі рідну природу без журавля, про якого в піснях співають, який живе в прислів'ях та казках (А. Топачевський)*; *В бору плодилися кабани, / Ведмідь і сарна прудконога (Я. Щоголів)*; *За кайрами з'явилися гаги, гагарки, казарки, снігова чайка (М. Трублаїні)*; *Іван Іванович полював на колонків, барсука, білку та іншу дрібну тайгову дичину (О. Довженко)*; *(зібралися в лісі) Вовки, лисиці з ховраками, / Зайці дурні, шкідливий тхір (Л. Глібов)*; – *Ні, на зайця полювати – / Діло то погане. / Якби піти на вовчиська / Чи на кабаняку... (П. Глазовий)*. Принагідно зауважимо, що в таких випадках спостерігається й граматична синонімія числових форм, тобто аналізовані іменники можуть функціонувати в такому контексті й у граматичній формі множини: *Електричкою мисливці / Їдуть на качок*; *Може, підем у неділю / На зайців, Іване? (П. Глазовий)*; – *Ти, б, Ливоне, нашого борцю скуштував, глиньського, з карасями. Ото борці! (В. Земляк)*.

Функціонування граматичних форм однини з узагальнено-збірним значенням характерне й для лексем, які є родовими поняттями стосовно видових назв – істот: **звір, риба, птиця, комаха** тощо, наприклад: *Хижа риба, як то кажуть, для того, щоб карась не дрімав (з усного мовлення)*; *Рано вставай на зорі: / Скоро із вирію птиця зав'ється, – Диво побачиш вгорі (Я. Щоголів)*; *Всього було доволі: / Вовків в лісах, зайців у полі / І птиці повно у гаях, / Такої і такої, / І риби всякої, великої й малої; У темнім лісі, за горами / Зібравсь усякий звір (Л. Глібов)*.

Отже, узагальнено-збірне вживання граматичних форм однини торкається всієї сфери істот – загальних назв, тобто семи "істота", "загальна назва" зумовлюють можливість появи в граматичній формі однини узагальнено-збірного відтінку значення. Тут наявна взаємодія морфологічної категорії числа із семантичною категорією "істота – неістота". Узагальнено-збірна сема, яка виникає в однині, неможлива у власних назвах, що позначають одиничний предмет. Для загальних назв узагальнено-збірна семантика граматичних форм однини стає такою, що виявляється практично регулярно.

Ця семантика властива й деяким лексико-семантичним групам конкретних неістот:

а) **Назви рослин** (дерев, кущів, квітів, овочів, злаків) мають форму однини, яка може в певних контекстах передавати різні відтінки узагальнення й збірності: **акація, береза, гарбуз, гвоздика, герань, граб, гранат, груша, кабачок, кавун, каштан, кедр, клен, конвалія, кульбаба, лимон, липа, огірок, осика, первоцвіт, ромашка, соняшник, хризантема, яблуня, ялина, ячмінь**. Наприклад: *У першій декаді травня тут (на Дніпропетровщині) зацвітають барвінок, грицики, черешня, вишня, груша, тернослив*; *Під кінець місяця одягнеться в своє вбрання жовта акація, зацвітуть верба, смородина, агрус*; *Береза й тополя зацвітають одночасно*; *Підсаджували тисячі дерев: дуб, модрина, березу, клен, граб, акацію, декоративні чагарники (з газет)*; *Бородата гвоздика – моя улюблена квітка (з усного мовлення)*.

Подібно до іменників із семою "особа", найменування сімейств, родів і видів рослинного світу можуть функціонувати як залежний компонент у фразеологізованих словосполученнях з узагальненою семантикою граматичної форми однини, наприклад: *Щороку в жовтні в Японії пишно відзначають свято хризантеми*; *У Таллінні вже втретє відбулося свято гвоздики*; *15 вересня в арабських країнах субтропічної зони свято – День фініксової пальми*; *День дерева з року в рік відзначають у Руанді*; *Ось чому тут уже вкотре влаштовують "Свято мімози" (з газет)*.

б) **Назви плодів рослин**: *Штучно достиглий помідор ніколи не матиме тієї прозорчості соковитості й того аромату, ніж той, що дійшов на грядці (І. Вільде)*; *Любий брате, визріває дичка, / Груші ударяють у спориш (Л. Забашта)*; *Чотири роки тому я взяв садову ділянку, бо хотілося порадувати батьків свіжим яблуком, грушею, сливою*; *Щоб вийшов гарний джем, на кілограм абрикоса треба брати кілограм цукру*; *Цього року волоський горіх, порівняно з минулим, достиг досить рано (з усного мовлення)*. Тут також можливе функціонування фразеологізованих сполук, як і в попередній групі: *У садівничому товаристві "Символ" вчора відбулося свято першого яблука (з газети)*.

в) Конкретні раховані неістоти, об'єднані семою "їжа", у словоформах однини можуть передавати граматичну сему "узагальненість" залежно від синтагматичних зв'язків з іншими словами: *Дійсно були випадки перепродажу ребра стороннім особам*; *Тут витікають і звичайний формовий білий хліб, і вірменський лаваш*; *Сьогодні шанувальникам заварного тістечка і здобного кекса приходять на допомогу міні-пекарні (з газет)*; *Мій батько в захваті від смаку справжнього тунзького пряника*; *У*

роки воєнного лихоліття **сухар** рятував людей від голоду (з усного мовлення); Сумське **яйце** корисне всім – і дорослим, і малим (рекламний текст).

г) Значення реальної одиничності може бути відсутнім і у формах однини семантичної групи іменників – назв "**дрібних рахованих предметів** – цегла, плитка" [3: 181]. Але в сучасній українській літературній мові відбулося розширення цієї лексико-семантичної групи іменниками на позначення рахованих предметів, які не можна вважати дрібними: **гітара, іграшка, ікона, інструмент, камінь, картина, книжка, колос, лист, марка, монета, пензель, плакат, пляшка, різець, рояль**. Наприклад: **Іграшка** має бути безпечною й зручною для дитини; У міській художній школі відбулася виставка дитячого **малюнка**; День відкритого **листа** – цікава форма громадської роботи; У Клубі колекціонерів відомий філателіст С. І. Зайцев зорганізував виставку радянської поштової **марки**; Сьогодні всюди – і в концертному залі столичної філармонії, і в провінційному сільському клубі – звучить **рояль**; Сьогодні дуже часто можна зустріти молодих людей з **гітарою** (з газет); На озера тихі в Голосієві / **Лист** роняють клени і дуби (П. Городецький). Граматична форма однини таких іменників функціонує на позначення збірності. Вельми вживаними є досліджувані словоформи цих іменників у фразеологізованих сполуках з головним компонентом – іменником локальної чи темпоральної семантики: виставка керамічної **іграшки**, музей поштової **листівки**, виставка нагородної **медалі**, виставка українського **екслібриса**, музей **книжки**, тиждень **листа**, день поштової **марки**, колекція давньоруської **ікони**, колекція дореволюційної **монети**, приватне зібрання саморобної **ляльки**. Узагальнена сема в конкретних неістотах актуалізується також у словоформах однини в образних висловах, метафоричних словосполученнях, перифразах: **майстер пензля й різця** (митець, скульптор), **лицар плаща й кинджала** (шпигун), **країна кленового листка** (Канада).

д) У назвах типів населених пунктів та інших лексем просторової семантики узагальнено-збірне значення однини є можливим у певних контекстах: *Але ж Ви учили нас, – / Мовила дівчина, – / Що між містом і селом / Стерлася різниця... / Чого ж пертись на село? / Житиму в столиці* (П. Глазовий); *Сьогодні в райцентрі й на селі спостерігається зростання політичної активності виборців; На всеукраїнських змаганнях з естрадних і бальних танців новачки харківського танцюмайданчика зарекомендували себе з найкращого боку, виборовши кілька призових місць* (з газет). У цій групі можливе функціонування фразеологізованих сполук: **день міста, музей села**: У Полтаві **день міста** відзначають 23 вересня, у день визволення від фашистських загарбників; *Наш музей села відкритий не так давно – біля п'яти років тому* (з усного мовлення).

е) У назвах транспортних засобів є можливим узагальнено-номінативне значення однини: *Спершу їдем тролейбусом, / А далі трамваем* (П. Глазовий); *Приміський автобус є надзвичайно важливим засобом сполучення між обласним центром і районами області; Маршрутка сьогодні органічно доповнює всі інші види міського транспорту; Моторний човен – основний засіб пересування рибоохорони; Автомобіль буквально заповнив вулиці міст* (з газет). Пор. у стійкому словосполученні: *У багатьох містах був проведений "День велосипеда"* (з газети).

Отже, функціонування граматичної форми однини істот – загальних назв і вищезазначених лексико-семантичних груп конкретних неістот розвиває, посилює й активізує абстрактну сему, яка імпліцитно міститься в семантичній структурі цих слів. Зазначені субстантиви в граматичній формі однини є не позначенням одиничного реального денотата, а виступають як узагальнено-збірні назви певного класу предметів.

Граматична опозиція "однина – множина" нівелюється за дистрибутивного вживання форм однини іменників, коли вони позначають не реальну одиничність, а велику кількість однакових предметів, наявних у кожного. У граматичній семантиці таких словоформ актуалізується сема "узагальненість" за одночасної нейтралізації семи "одиничність" у смисловій структурі конкретних рахованих неістот, наприклад: *Шляхтичі й лицарі замовляли собі шоломи і шаблі, вибирали коштовні ланцюжки чи то держакі й піхви до меча* (З. Тулуб); *Підперезувались чабани шкіряним поясом і прив'язували до його гаман, вицвяхований і гудзиками, і мідними бляшками, з кресалом і губкою, швайку – часом налагодить зброю, і ложечник з ложкою* (О. Стороженко); *Римські імператори знову опинилися в сідлі на своїх скакунах* (з газети); *Ніщо не виб'є нас із сідла – така приказка у нас була* (з усного мовлення).

Серед конкретних неістот, частотних у дистрибутивному функціонуванні, виділяється лексико-семантична група "назви частин тіла людини і тварин", тобто перший компонент семантичної категорії "істота – неістота" опосередковано теж взаємодіє з морфологічною категорією числа: *Батько з Андрієм вийдуть у сутінкову тишу, з рушницями за плечима, з мисливськими сумками при боці* (Ю. Бедзик); *Зібралися старости, узяли хліб святий під плече, палички у руки, пішли до Хіври* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Дівчата у калинових вінках на голові проникливо співали сумну пісню про нещасливе кохання; Міліцейський патруль з автоматами за спиною мужньо виконував свій обов'язок, затримуючи злодія; Лісові півні б'ються запекло, пускаючи в хід і дзьоб, і крила, і лапи* (з газет). Дистрибутивне вживання граматичної форми однини властиве, головним чином, іменникам на позначення конкретних неістот. В. В. Виноградов відзначав у дистрибутивному вживанні форм однини "стилістичний нахил до загальної абстракції, до родового позначення" [1: 133], тобто активізацію абстрактної семи в смисловій структурі граматичної форми.

Таким чином, можемо зробити висновок, що активізація вживання граматичної форми однини іменників в узагальнено-збірному значенні зумовлена взаємодією двох мовних рівнів – лексичного й граматичного. Зміни в словниковому складі мови, викликані як екстралінгвістичними, так і внутрішньомовними факторами, вплинули на розширення вживаності граматичної форми з певним значенням, на нівелювання протиставлення в опозиції "однина – множина" для певних семантичних груп іменників – назв біологічних істот, рослин, їх плодів, дрібних рахованих предметів, типів населених пунктів, транспортних засобів, конкретних рахованих предметів на позначення їжі. Граматичні форми, які утворюють зазначену опозицію, окрім реального значення кількості, також можуть мати узагальнено-збірну семантику, яка зумовлена лексичним змістом аналізованих іменників і контекстом мовлення в широкому розумінні – змістом оточуючих речень, мовленнєвою ситуацією тощо. Значна поширеність досліджуваних форм у багатьох функціональних різновидах писемної та усної форм сучасної української мови свідчить про тенденцію до стилістичної нейтралізації, до зникнення їх розмежування, яке раніше було характерним для них. На нашу думку, функціонування граматичних форм однини з узагальнено-збірною семантикою не можна обмежувати контекстами, в яких подаються узагальнені формулювання поглядів, правил, приписів. У граматичній семантиці форм однини можна виділити дві семи: "одиничність" і "узагальненість", що зумовлюють різні типи "взаємодії граматичної категорії, лексики й контексту" [4: 16]. Таке вживання зазначеної форми є характерним для різних функціональних стилів писемної й усної форм сучасної української мови, засобів комунікації, воно поширюється на коло іменників-неістот, яке постійно розширюється.

У перспективі планується низка досліджень взаємодії граматичних значень і форм іменника з іншими семантичними категоріями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – [2-е изд.]. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
3. Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка / Л. К. Граудина. – М. : Наука, 1980. – 288 с.
4. Бондарко А. В. Грамматическая форма и контекст: О понятиях "частное значение", "функционирование грамматической формы" и "категориальная ситуация" / А. В. Бондарко ; [под. ред. Н. Ю. Шведовой] // Русский язык : Функционирование грамматических категорий. – М. : Наука, 1984. – 211 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Vinogradov V. V. Russkii yazyk : Grammaticheskoe ucheniie o slove [Russian Language. The Grammar Learning about the Word] / V. V. Vinogradov. – [2-ie izd.]. – M. : Vysshiaia shkola, 1972. – 614 s.
2. Bondarko A. V. Funktsional'naia grammatika [The Functional Grammar] / A. V. Bondarko. – L. : Nauka, 1984. – 136 s.
3. Graudina L. K. Voprosy normalizatsii russkogo yazyka [The Normalization Questions of the Russian Language] / L. K. Graudina. – M. : Nauka, 1980. – 288 s.
4. Bondarko A. V. Grammaticheskaiia forma i kontekst : O pon'atiakh "chastnoie znacheniiie", "funktsionirovaniie grammaticheskoi formy" i "kategorial'naia situatsiia" [The Grammatical Form and Context : On the Notions "Personal Meaning", "The Grammatical Form Functioning", "Categorical Situation" / A. V. Bondarko ; [pod. red. N. Yu. Shvedovoi] // Russkii yazyk : funktsionirovaniie grammaticheskikh kategorii [The Russian Language : the Grammatical Categories Functioning]. – M. : Nauka, 1984. – 211 s.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Меринов В. В. Соотношение грамматических значений и форм числа в семантическом разряде имён существительных "не-лиц" в современном украинском языке.

В статье рассмотрены проявления взаимодействия грамматических значений и грамматических форм числа в семантическом разряде имён существительных "не-лиц" в современном украинском языке. Автор анализирует причины и пути возникновения этого грамматического феномена, семантико-грамматические явления как его следствие, приводит перечень и рубрикации соответствующих имён существительных, а также примеры их функционирования в речи. В частности, внимание уделяется именам существительным, которые называют животных, растения и их плоды, конкретные исчисляемые предметы, объединённые семей "еда", мелкие исчисляемые предметы, типы населённых пунктов, а также транспортные средства.

Merinov V. V. The Correlation of Grammatical Meanings and Grammatical Number Forms in the Semantic Class of Nouns that don't Name Persons in the Modern Ukrainian.

The article considers the correlation of grammatical meanings and grammatical number forms in the semantic class of nouns that don't name persons in the modern Ukrainian. The author analyzes the causes and ways of origin of this grammatical phenomenon, semantic-grammatical occurrences as its consequence, gives the list and classification of these nouns and also examples of their usage in the everyday speech. In particular, the author pays attention to the lexico-semantic groups of nouns that name animals, plants and their fruit, countable nouns that name food, small countable objects and things, types of settlement and also vehicles.